

С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА

«ДИУАНИ ХИКМЕТ» ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕР

В данной статье рассматриваются антропонимы исторического тюркского письменного памятника Золотой Орды К.А.Иасауи «Дивани хикмет».

Makalede H.A.Yesevi'nin «Divan-ı Hikmet» eserindeki kişi adları incelenir.

Н.А. Николинаның пікірі бойынша, антропонимдер мен топонимдер тек мазмұндық-деректік емес, сонымен қатар мәтіндік ақпарат береді, ал ол өз кезегінде мәтіннің идеялық-эстетикалық мазмұнын жасырын мағына арқылы ашуға септігін тигізеді. Жалқы есім кейіпкердің әлеуметтік деңгейін, оның ұлтын көрсетіп, нақты тарихи-мәдени белгі қызметін атқарады [1].

В.А.Кухаренко атап көрсеткеніндей, жалқы есімдер кең кешенді нақты ассоциативті мағынаны қоздыратын белгі [2]. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи, философиялық, мифологиялық, мәдени және басқа да құбылыстар туралы тіл иелерінің білімдеріне негізделген тілден тыс ассоциацияларын келтірген қызығушылық тудырады.

Жалқы есімдер халықтың этникалық және әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты бай экстралингвистикалық ақпарат береді. Бұл тұрғыдан алғанда, А.В.Суперанская жалқы есімдердің ақпараттарының үш түрін атайды: айтылымдық (ең көп тарағаны, онимнің объектпен байланысын білдіреді және сөйлеушінің объектке қатынасын анықтайды, ең міндетті шарт – объектпен танысу), энциклопедиялық (адам еш уақытта көрмей-ақ объект туралы ала алатын ақпарат үлесі), тілдік (сөздің тілдік қабатын талдау: атау құрамын және түрін зерттеу). Жалқы есімдер үлкен энциклопедиялық ақпараты оны символ ретінде пайдалануға жеткілікті коннотацияның қалыптасуына әкеледі. Себебі атаудың энциклопедиялық ақпараты тұтастай экстралингвистикалық болып келеді [3]. Поэзиядағы жалқы есім суреттелген оқиғалардың өзінше бір кеңістік-мезгілдік бағыт-бағдары болып табылады. Ассоциативті лакуналар мәтінді түсіндіруде кілт қызметін атқарады. Біртұтас эстетикалық кеңістікте қатынасқа түсіп, ассоциативті лакуналар поэзияға ұлттық реңк береді.

Поэзияның образдық жүйесі кез келген халыққа тән және терең символдық мәнге ие нақты белгілерден құралады. Тап ассоциативті лакуналар көшпенді халықтың тарихы мен мәдениеті туралы ауқымды экстралингвистикалық ақпаратқа ие.

Көркем болмысты субъект, яғни басты кейіпкер /кейіпкер/ баяндаушы тарапынан бейнелеуді көрсететін субъективтік баяндама мәтін стилистикасын құруда өзекті мәселелердің бірі және жалпы алғанда адамның

қоршаған ортаға деген антропобағыттағы көзқарасын білдіреді. Антропоцентризм тілде ғалымдардың түсінігі бойынша адам санасының, психологиясының өзгеруін, яғни тілдік жүйедегі жалпы адам факторын білдіреді. Антропобағыт пәндеріне ғалымдар психология, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, әлеуметтану, философия т.б. жатқызады. Соңғы кездері лингвистикалық ғылымның антропоцентризмге қатты көңіл бөліп жатқанын атап айту керек: «Лингвистикада антропоцентризм идеологиясының элементтері XXғ. 70-80 жж. қалыптаса бастаған [4]. «Антропоцентризм ұғымы тілді жүйе ретінде бір жағынан болмыспен, екінші жағынан адам санасы мен эмоционалды сезім аясы ұғымдық жүйемен байланыстыратын әлемнің тілдік бейнесімен тығыз байланысты. Адам әлемнің тілдік бейнесінің үзiгi және тiрек концептi ретiнде барлық тiлдiк әмбебаптың негiзi болып табылады [4]. Тiлде адам болмысының көрiнiсiн есепке ала отырып, бұл ұғымды мәтiн кеңiстiгiнде қарастыру жөн.

Сонымен, әлемнің тілдік бейнесінде антропоцентри әдеби кейіпкер саналатын шартты түрде мәтіннің тілдік бейнесі туралы сөз қозғауға болады. Басты кейіпкердің /автордың/ санасы арқылы оқырманға мәтіндік болмыс беріледі. Шығарма құрылымында көрініс беретін басты кейіпкердің тілдік санасы негізінен әдебиеттануда қабылданған шығарма психологиясымен астасып жатады.

Көркем шығарма кеңістігіндегі антропоним құбылысы тілдің субъективтенуі мен антропоцентризм тұрғысынан қызығушылық тудыруы мүмкін. Кейіпкерді суреттеу, атау тек автор тұрғысынан емес, басты кейіпкер тарапынан да орын алуы мүмкін. Әсіресе, бұл, біздің ойымызша, басты кейіпкер санасында қалыптасқан екінші санаттағы кейіпкерлер мен басты кейіпкер арасындағы қатынасты бағалаудан туындауы мүмкін. Ал бұл үдеріс басты кейіпкердің ойлау үдерісіндегі ассоциативті байланысын, білімділік және мәдени деңгейінен көрініс береді.

Кісі есімдері әр кез зерттеушілердің қызығушылығын тудырған. Оның бірнеше себептері бар: 1) адамзат қоршаған ортаны тану барысында тылсым күштерге сенуден кейбір елдерде кісі есімдеріне қатысты табу қалыптасқан; 2) адамзаттың өзін-өзі тануы, соның нәтижесінде өзіне қандай да бір ерекшеліктерді телуге байланысты; 3) әр елдің мәдени құндылықтарына байланысты ат беру ерекшеліктері (мысалы, қазақ халқында Ұлбала, Төреқыз т.б.); 4) тек қазақ халқына ғана тән кісі есімін қысқарту (мәселен, Мәке, Әбеке, Төке т.б.); 5) әр халықтың ат тағу ресми формуласының өзгермелі болуы; 6) антропонимдік жүйе бір семантикалық ерекшеліктеріне қарай әйел және еркек есімдері болып бөлінеді; 7) қоғамдағы жеке тұлғаны ажырату, яғни идентификациялау қызметінің болуы; 8) антропонимдік жүйеде кірме атаулардың енуі; 9) антропонимдік жүйедегі ресми және бейресми есімдердің ара-қатысы; 10) антропонимдердің белгілі бір жағдайда ерекше семантикалық реңкке ие болу қасиеті, т.б.

Ресей ономастарынан Суперанская А.В., Подольская, т.б. атауға болады. Орыс ғалымдары орыс тіліндегі және орыс тіліне аударылған шығармалардағы антропонимдерді жан-жақты зерттеген. Оларды лексика-семантикалық топтарға бөліп, құрылымдық ерекшеліктерін қарастырған. Мысалы, В.И.Супрун антропонимдердің вокативті қолданысында қарастырып, антропонимдердің вокативті тұрпат таңдаудағы этномәдени-тарихи дәстүрдің экстралингвистикалық фактор ретінде қызмет атқаратынын анықтаған [5].

С.М.Толстая халық калентадыр терминологиясында кездесетін антропонимдердің орын алуына шіркеу практикасы мен діни идеологияның ықпалы тигенін сөз етеді [6].

А.Б.Лиджиев қала мен ауылдағы жасөспірімдер арасындағы лақап аттың лексика-семантикалық классификациясы негізінде айырмашылықтарын анықтаған [7].

М.Э.Рут антропонимдердің құрылымдық типтерін қарастыру арқылы онимнің семантикасын айқындаған [8].

Қазақ тіл білімінде ономастика саласы кенже десек те, антропонимдердің қыр-сырларын анықтаған көптеген ғалымдарды атауымызға болады. Оның үстіне антропонимдер ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайды, сол себептен де олар өзектен тыс жатқан онимдерге қарағанда мейлінше зерттелген. Қазақ антропонимдерін профессор Т.Жанұзақ жан-жақты зерттеп, олардың лексика-семантикалық классификациясын, құрылымдық типтерін анықтаған, сонымен бірге ат беру бойынша өз концепциясын ұсынған. Профессор О.Сұлтаньяев кісі есімдерінің топоним қалыптасуындағы ролін анықтаған.

Дегенмен қазақ тіл білімінде шығармаларда кездесетін антропонимдердің зерттелуі бойынша саусақпен санарлық еңбектерді атауға болады. Біздің зерттеу нысанымызға алып отырған «Диуани хикмет» шығармасындағы антропонимдер бірнеше мақалаларда қарастырылғанымен арнайы кешенді зерттеу нысанына айналмаған.

Тіл білімінде антропонимдерді лексика-семантикалық таптастырудың бірнеше типтері қалыптасқан. Мысалы, В.А.Никонов кісі аттарын үш топқа бөлген [9]:

- а) анықтамалы есімдер (дескриптивтер);
- ә) тілек есімдер (дезидеративтер);
- б) арнау есімдер (меморативтер).

Мұндағы әр топ бірнеше топшалардан тұруы мүмкін.

Қазақ антропонимдерін зерттеп жүрген профессор Т.Жанұзақ В.А.Никонов классификациясы негізінде есімдердің төртінші тобын – мәдени-тарихи немесе әлеуметтік, негізінен діни наным-сенімдерге, тотем, табу және қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне байланысты есімдерді бөлу арқылы қазақ кісі аттарының толық лексика-семантикалық таптастырылуын жасады [10].

А.В.Суперанскаяның классификациясы кез келген халық тілінде адам, оның денесі, туыстық қатынас, табиғат құбылыстары, материалды мәдениетті білдіретін лексемалар бар деген В.Г.Богораз-Тан тұжырымына сүйенеді [11].

Орта ғасырда өмір сүрген ғұлама ақын, сол дәуірдің философы Қожа Ахмет Иасауи «Дәптер сәни» («Диуани хикмет») деп атаған шығармасында кісі есімдерін мейлінше пайдаланған. Мәселен: Баязит, Һаман, Шайық Шәблі, Хасен Басри т.б. Бұл антропонимдердің көбі мұсылман қауымға сол кездің өзінде кеңінен таралған ислам дінін уағыздаған шайық есімдері болса, екіншісі – шығарма кейіпкерлерінің есімі, үшінші топ – халиф, пайғамбарлар, олардың жақындарының ныспылары. Шығармада қолданылған антропонимдерден Қожа Ахмет Иасауи есімі ерекше орын алады, себебі тарихи ескерткіш дидактикалық мәнде, автор атынан жазылған, яғни басты кейіпкер – Қожа Ахмет Иасауидің өзі. Сондықтан да шығармадағы антропонимдерге статистикалық зерттеу жүргізгенімізде келесі нәтижені алдық:

Сонымен, біз қарастырған материал негізінде антропонимдерді келесі лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырғанды жөн көрдік:

а) шығарманың басты кейіпкері /автор/: *Ахмет, Қожа Ахмет, Құл Қожа Ахмет, Міскін Ахмет, Шайыр Ахмет, Әзіреті Сұлтан,*

ә) тарихи тұлғалар: *Баязит;*

б) Құран-кәрімнен алынған антропонимдер: *Айыб, Мұса, Сүлеймен* т.б.;

в) әдеби кейіпкерлер: *Зылиха, Ләйлі, Мәжнүн, Фархад, Шырын;*

г) дін жолын ұстанған шайықтар: *Зүннүн Мысри, Шәблі, Шайық Мансұр, Хасен Басри* т.б.

ғ) пайғамбарлар есімдері: *Зәкария, Айыб, Мұхаммед* т.б.;

Біз осы мақала ішінде кейбір кеңінен тарала қоймаған, қазақ қауымына кеңінен танымал емес антропонимдерге түсініктеме бергенді жөн көрдік: *Зүннүн Мысри* [толық аты: Әбу-л-Файз Саубан бин Ибраһим Зүннүн Мысри (796-859)] – сопылық ілімнің негізін қалаушылардың бірі. Мансұр әл-Халаждың ұстазы, пірі. Ахмимде (Жоғарғы Мысыр) нубиялық отбасында дүниеге келген [11].

Биләл – эфиоптық тайпадан шыққан тұңғыш мұсылмандардың бірі. Ол – Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбар ислам дінін уағыздаған кезде жаңа дінді алғаш қабылдағандардың бірі. Мұсылман халықтары Биләлді дін жолындағы тақуа және алғаш азан айтушы – муазин ретінде таниды.

Зәкария – пайғамбар, құранда аты аталады. Діни аңыздар бойынша, жасы тоқсанға таяса да, өз кіндігінен перзент көрмейді. Алладан бала тілеп жалбарынады. Жәбірейіл періште ұлды болатынын жеткізеді. Көп ұзамай Алла Тағала оған ақылды да алғыр бір баланы – Жақияны береді.

Мансұр /Мансұр әл-Халаж – 858ж. Иранның Фарс өлкесінде дүниеге келген. Аңызға қарағанда оның арғы тегі Мұхаммед пайғамбардың сахабаларына барып тіреледі. Жастайынан Құран сүрелеріне үңілген,

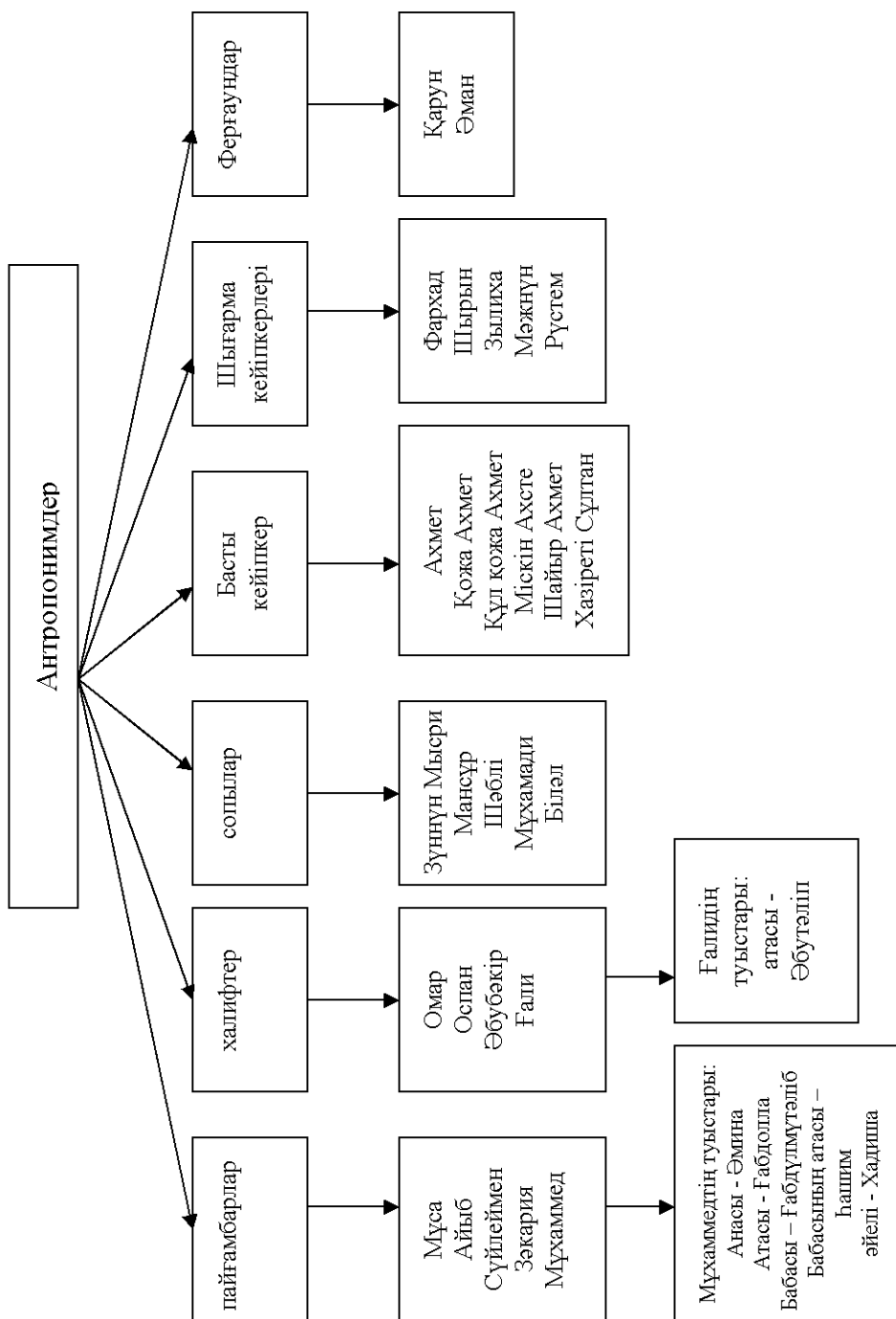
оқымысты сопы болған. Жиырма жасында Басраға, сонан соң Бағдадқа келіп оқиды. Әйгілі сопылармен бірге жүреді, әрі Бағдадта 20 жылдай тариқат жолын ұстайды. *әл-Халаж* – сопының лақап аты, арабша «мақта тазалаушы» деген мағынада. Оның «Китаб ат-тауамин» атты туындысы, өлеңдер жинағы сақталған және шәкірттері арқылы сопылық ұғымға байланысты біраз сөздері жеткен.

Хашим (һашим) – хазірет Мұхаммедтің (с.ә.с) арғы атасы. Арабтың құрайыш руынан тараған Пайғамбар әулетінің бәрі де Хашимді өздерінің бабасы деп санайды.

«Диуани хикмет» шығармасындағы антропонимдерді кесте түрінде төмендегідей толығырақ көрсетуге болады (1-кесте).

Біз кестеде көрсетілген антропонимдерден басқа шығармада халифтердің, пайғамбардың псевдонимі, сонымен қоса қазақ тіліне аударылған варианттарында дублеттерді байқаймыз. Шығарманың бір жерінде Ғали/Әли деп берілсе, екінші жерінде халифтің псевдонимі қоса берілген. Әлиді Шер деп те атаған парсы тілінен аудармасы «арыстан» дегенді білдіреді. Пайғамбар Мұхаммедтің есімі көп жерде Мұстапа деген псевдониммен алмастырылып берілген. Шығармада көрсетілгеніндей Ахмет Иасауидің ұстазы саналған Арыстан Бапты Хазірет Таба деп берген. Сонымен қоса, біздің ойымызша, Қ.А.Иасауи шәкірттері қосқан жерінде автордың есімін Әзіреті Сұлтан деп беріледі. Мұнда, біріншіден, ұстазға деген құрмет болса, екіншіден, автордың шығу тегіне меңзейтін сияқты. Себебі Қ.А.Иасауи VIII ғ. өмір сүрген, алғаш ислам дінін қазіргі Қазақстан территориясына алып келушілердің бірі, Әзірет әлінің әулетінен шыққан Ысқақ Баптың он үшінші ұрпағы. Ысқақ Баптың қабірі қазіргі Созақ ауданындағы Жартытөбе ауылында (Ескі Баба Ата қалашығы). Біз анықтама берген Зүннүн Мысри есімінің де ерекшелігі – автор аллонимді қолданған, яғни сопылық ілімінің негізін қалаушылардың бірі Зүннүн Мысри деп толық емес атын алған. Шығармада деприоприатив те орын алған, яғни трансонимдену нәтижесі: мұнда топонимге жұрнақ жалғану арқылы антропонимнің қалыптасуы. Мысалы, Мысри, Иасауи т.б.

Қ.А.Иасауидің «Диуани хикмет» шығармасы қай жағынан алып қарасақ та, антропонимдер, теонимдер, топонимдер, яғни ономастикалық зерттеулер үшін маңызы зор ескерткіш болып табылады. Сонымен қоса, Қ.А.Иасауидің «Мират ул-Кулуб», «Пақырнама» деген шығармалары белгілі. Орта ғасырда өмір сүрген шайықтың шығармалары әлі де зерттеуді талап ететін құндылығымен ғалымдардың қызығушылығын арттыра түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Николина Н.А. Философский анализ текста. –М., 2008. с.107.
2. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. –М., 1988. с.106.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. –М., 1972. с. 261.
4. Геляева А.И. Человек в языковой картине мира. –Нальчик: Кабардино-Балкарский гос. Ун-т, 2002. –С.18.
5. Супрун В.И. Антропонимы в вокативном употреблении // Известия Уральского гос-го ун-та, 2001. №20.
6. Толстая С.М. Антропонимы в народной календарной терминологии // Известия Уральского гос-го ун-та, 2001. №20.
7. Лиджиев А.Б. Прозвищная антропонимия подростковой среды города и села (на примере Калмыкии) // Имя. Социум. Культура: материалы II Байкальской международной ономастической конференции (4-6 сентября 2008г.) –Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2008. -300с.
8. Рут М.Э. Антропонимы: размышления о семантике // Известия Уральского гос-го ун-та, 2001. №20.
9. Никонов В.А. Имя и общество. М.: Наука, 1974.
10. Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алматы, 19827
11. Суперанская А.В. К проблеме типологии антропонимических основ // Ономастика. Типология. Стратиграфия. М., 1988.

REZUME

Imanberdieva S.K. (Almaty)

ANTROPONIMS IN THE LITERARY TEXTS OF “DIUANI HIKMET”

The article deals with the antroponyms in the literary texts of the Golden Horde “Diuani Hikmet” by H. A. Yassawi.